

- ²⁹ *Standaard*, 6/1/99, zie ook 25/1/99; NRC 16/11 en al heel vroeg in *De Tijd*, 4/5.
- ³⁰ G. Teitler, 'De Krijgsmacht, in offensief en defensief verband', J. van Goor (red.), *Imperialisme in de marge. De afronding van Nederlands-Indië* (Utrecht 1986), pp. 71-83, aldaar 71.
- ³¹ J.M. Pluvier, 'Internationale aspecten van de Nederlandse expansie', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 86 (1971), pp. 26-31, aldaar pp. 29-30.
- ³² M. Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme. Koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902* (Amsterdam/Dieren 1985), pp. 134-152.
- ³³ *Maasbode*, 17/12, zie ook 4/6 en 7/7; *Standaard*, resp. 27/7 en 24/6, zie ook 22/7.
- ³⁴ E. Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten. Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische Archipel 1877-1942* (Utrecht 1981), pp. 197-198.
- ³⁵ *Algemeen Handelsblad*, 10/6; *Maasbode*, 18/8; *Nederlander*, 19/8; *Nederlandsche Dagblad*, 19/8.
- ³⁶ G. Taal, *Liberale en Radicalen in Nederland, 1872-1901* (Den Haag 1980), pp. 440-445.
- ³⁷ Taal, *Liberale*, p. 448; *Nederlandsche Dagblad*, 3/7.
- ³⁸ NRC 12/8, 14/8, 21/8 en 26/8; zie ook *Algemeen Handelsblad*, 25/8 en de reactie in *Het Centrum*, 13/8, 24/8, 25/8.
- ³⁹ *Standaard*, 25/4; vgl. de reacties in *De Tijd*, 23/5, 24/5 en 25/5.
- ⁴⁰ *Nederlandsche Dagblad*, 18/5 en 20/12; vgl. *Maasbode*, 21/8.
- ⁴¹ *Nederlandsche Dagblad*, 29/4.
- ⁴² *Nederlandsche Dagblad*, 9/4, 14/4, 20/4, 27/4, 16/5. In de krant waren de nieuwsoverzichten veel minder anti-Spaans van toon dan de commentaren.
- ⁴³ *Centrum*, 20/1, 16/3, 23/4, 30/4 en 2/5; *Tijd*, 15/4, 23/4, 23/5, 24/5, 25/5 en 7/6; *Maasbode*, 22/4, 28/4, 19/7 en 3/8.
- ⁴⁴ *The Catholic Times and Catholic Opinion. The Organ of the Catholic Body* (Londen), 22/4 en 29/4.

Thorbecke en de Armenwet van 1854

Armenzorg tussen staatsvermogen en particulier initiatief

J.J. DANKERS

Op 1 oktober 1851 werd door de minister van Binnenlandse Zaken J.R. Thorbecke een 'Ontwerp van Wet op het Armbestuur' ingediend. Dit wetsvoorstel was de invulling van het artikel uit de eveneens door deze liberale staatsman ontworpen grondwet van 1848 waarin werd bepaald dat het armbestuur een 'onderwerp van aanhoudende zorg' van de regering is. In tegenstelling tot de grondwet van 1815 schreef dit artikel ook voor dat het armbestuur bij wet geregeld zou worden. Uit de verwickelingen rond het voorstel voor een Armenwet van Thorbecke en de heftige discussies over het wetsvoorstel dat zijn opvolger Van Reenen daarop indiende, kan diens positie tussen een volstrekt liberale opvatting van de staatstaak en het christelijk gekleurde anti-liberalisme van zijn tegenstanders worden afgeleid. De door Thorbecke uitgesproken opvattingen over de rol van de staat in dezen geven een beeld van zijn ambivalente positie tegenover de liberale staatstheorie. Toch kunnen zij worden beschouwd als een aanzet voor de ideeënvorming over sociale wetgeving binnen het Nederlandse liberalisme, zoals die in de tweede helft van de negentiende eeuw op gang zou komen.¹ Het verloop van de parlementaire strijd rond de Armenwet, waarbij Thorbecke het onderspit delfde, zou tevens bepalend zijn voor de inrichting van de armenzorg in Nederland.

Al tijdens de regering van Koning Willem I waren pogingen ondernomen om, bijvoorbeeld met de 'Wet op het domicilie van onderstand' uit 1818, meer greep te krijgen op de wijd verbreide zorg voor armen en behoeftigen zoals die door de talrijke burgerlijke en kerkelijke armbesturen en bijzondere instellingen voor liefdadigheid in de praktijk werd gebracht. Deze stuitten echter op een heftig verzet van de particuliere weldadigheid. De armbesturen en regentencolleges van de honderden inrichtingen voor oude mannen en vrouwen, verweesde kinderen en instellingen voor de zogenaamde huiszittende armen, bewaarden uitermate slechte herinneringen aan de pogingen tot centralisatie zoals die ten tijde van de Franse overheersing waren ondernomen. Omdat de overheid door het groeiend aantal paupers dat een beroep deed op de armenkassen de steun van de kerkelijke armenzorg niet kon missen, bleven deze pogingen tot centralisatie steken in de aan besturen van liefdadige instellingen en diakonieën opgelegde verplichting tot een opgave van het aantal door hen ondersteunde behoeftigen en de daarmee gemoeide bedragen.²

De onverminderde persoonlijke belangstelling van de koning voor deze problematiek bleek wel uit de steun die hij verleende aan de in 1818 opgerichte Maatschappij tot Weldadigheid die met haar streng gereguleerde koloniën voor landlopers, weeskinderen, behoeftige gezinnen en werklozen een geheel eigen bijdrage aan de oplossing van het 'paupervraagstuk' beoogde te leveren.³

Deze pogingen tot regulering van de armenzorg waren door de snelle toename van het aantal armlastigen in de jaren veertig des te dringender geworden. De verzorging van de armen liet, zo bleek uit het verslag van een speciaal daartoe ingestelde commissie aan de Staten-Generaal in 1849, vaak te wensen over. De kerkelijke armbesturen beperkten de door hen verleende onderstand veelal tot hun geloofsgenoten. Door het weigeren van inlichtingen omtrent de door hen bedeelde personen kwamen dubbele bedeling, het ten onrechte weigeren van bedeling en andere misstanden regelmatig voor. Bovendien sloten de door de kerkelijke armbesturen gehuldigde opvattingen omtrent het lenigen van armoede niet langer aan bij de opkomende visie op de armoedebestrijding.⁴ Rond 1850 brak met name onder de liberalen het inzicht door dat een onderscheid moest worden gemaakt tussen de daadwerkelijke behoeftigen en degenen die door onderbetaling of werkloosheid tijdelijk ondersteuning nodig hadden. Daarmee werd voor het eerst de sociale kwestie in eigenlijke zin aan de orde gesteld en ging het liberalisme zich 'ook verontrust betonen op sociaal terrein'.⁵

Door het ontbreken van enige ordenende wetgeving was de armenzorg rond het midden van de negentiende eeuw uitgegroeid tot een onoverzichtelijk netwerk waarin noch de behoeftigen, noch de overheidsdienaren hun weg konden vinden. Het verslag van bovengenoemde commissie telde eind 1849 in ons land 2137 diakonale of kerkelijke armbesturen, 1134 burgerlijke en algemene armbesturen en 81 gecombineerde armbesturen. In minstens 385 gemeenten bestond niet eens een burgerlijk armbestuur en was de behoeftige geheel aangewezen op ondersteuning door één van de kerkelijke armbesturen. Meer dan tweederde van het bedrag dat in dat jaar was gemoeid met de onderstand, werd verdeeld door kerkelijke en burgerlijke armbesturen die geheel of ten dele door de overheid werden gesubsidieerd. Het resterende gedeelte werd verstrekt door niet-gesubsidieerde geheel zelfstandige armbesturen, die dus geheel afhankelijk waren van particuliere giften.⁶ Hoewel de overheid dus een omvangrijke bijdrage leverde aan de leniging van de armoede, had zij over de uitvoering en inrichting van een belangrijk deel van de armenzorg geen enkele zeggenschap. Niettemin wekt het toch enige bevreemding dat het juist de liberale staatsman Thorbecke was die, hoewel hij in veel opzichten in de maatschappij 'aan het natuurlijk organisme zijn vrij spel' wilde laten, tot een vergaande ordening op dit terrein wilde komen. Een zekere staatsinmenging leek hem daartoe geboden.⁷

'De geheele armenzorg als eene publieke dienst'

Uitgangspunt voor Thorbecke was, dat 'een rationele armenzorg onder de volledige verantwoordelijkheid van de overheid' tot stand zou komen. Hij was van mening dat de traditionele liefdadigheid hoofdzakelijk bestond uit het geven van aalmoezen. Dit werkte slechts zorgeloosheid en luiheid in

de hand en vergrootte juist de behoefte aan ondersteuning. Thorbecke wilde daarom, zoals de *Arhemsche Courant* het treffend omschreef, 'eene ongestadige, van wisselende indrukken van hart en gevoel afhankelijke, naar luim of ingeving, hier weinig, daar veel bestedende, aalmoes- en bedelingstheorie vervangen door naar een vast beginsel handelende rationele armverzorging, die op de massa werkt, niet op afzonderlijke individuen'.⁸ De Armenwet zou daarom naar zijn mening van toepassing moeten zijn op zowel de burgerlijke als de kerkelijke en particuliere instellingen van weldadigheid. Het was in de visie van Thorbecke uit een oogpunt van doelmatigheid en uniformiteit, maar vooral ook uit een oogpunt van staatsbelang noodzakelijk om al deze initiatieven in één stelsel onder te brengen. 'Het belang van den Staat vordert', zoals hij in de Memorie van Toelichting bij het wetsvoorstel uiteenzette, 'dat de onderscheiden instellingen van weldadigheid regelmatig werken, tot bereiking van aller doel, de leniging der armoede, zoover de beschikbare middelen reiken, en op zulke wijze, dat de luiheid en lediggang niet worden gevöed'.⁹ Daarom zou de wet voorschrijven dat elke instelling een reglement behoorde te hebben en zo dit ontbrak, op welke wijze hierin moest worden voorzien.

Een belangrijke overweging bij de totstandkoming van de wet was de noodzaak om de arme een antwoord te kunnen geven op de vraag 'aan welk bestuur hij zijnen nood te kennen kan geven en het oordeel toekomt of hij al dan niet onderstand behoort te erlangen'. Bij de grote verwarring die in de bestaande armenzorg bestond, kon dit antwoord naar de mening van Thorbecke alleen door middel van een wet worden vastgesteld. Dit betekende dat ook de kerkelijke en particuliere instellingen zich zouden moeten schikken naar de regelingen en richtlijnen van de overheid. Zij zouden hun reglementen moeten overleggen aan het gemeentebestuur en jaarlijks volledige inzage moeten geven in de boeken. Als deze instellingen dat weigerden, zou de overheid zich, 'des noods met den sterken arm', toegang tot de stukken verschaffen.¹⁰ Bovendien zouden alle instellingen van weldadigheid voortaan bij alle bestuurlijke handelingen onderworpen zijn aan strikte richtlijnen. Zo zouden ze toestemming van de overheid nodig hebben voor het beleggen van kapitaal, het aankopen en verkopen van goederen of gebouwen, het uitvoeren van verbouwingen aan de panden en zelfs voor het voeren van rechtsgedingen.¹¹

Alle instellingen die niet door de provinciale of rijksoverheid zelf werden opgericht, waren, 'onverminderd het toezigt dat daarop in verband met hunnen oorsprong door anderen moet worden uitgeoefend, onderworpen aan het onmiddellijk toezigt van burgemeesters en wethouders der gemeente waar zij zijn gevestigd'. Uiteindelijk stonden alle godshuizen onder het 'oppertoezigt van het Algemeen Bestuur' dat zich zonnodig door een onderzoek in de gestichten zelf ervan kon overtuigen dat zij nog steeds aan hun oorspronkelijke bestemming voldeden.¹² Alleen door de onbeperkte onafhankelijkheid van de vele honderden particuliere instellingen te breken, dacht Thorbecke een einde te kunnen maken aan de 'grote willekeur van handeling' en het overheidstoezicht te kunnen instellen dat de Grondwet vereiste. Hij meende op deze manier toch een structurele oplossing voor het armoede-probleem te kunnen bieden. Naar zijn mening zou volgens de Grondwet

uiteindelijk 'de geheele armenzorg als eene publieke dienst' beschouwd kunnen worden.¹³ Dit was echter voorlopig nog niet nodig. In eerste instantie was het voldoende indien er grotere ordening tot stand kwam in de ruim drieduizend burgerlijke, kerkelijke en particuliere instellingen die zich op dit terrein bewogen.¹⁴

Ondanks de regels waaraan Thorbecke de instellingen wilde binden en de duidelijkheid die dit voor de behoeftigen moest scheppen, betekende dit geenszins dat de arme hieraan een recht op onderstand kon ontleen. De wet gaf 'den arme niet het minste regt, om van het bestuur naar hetwelk de wet hem verwijst, onderstand te eischen'. Daarmee bleef dus het oorspronkelijke karakter van de liefdadigheid bewaard. Ook handhaafde de wet onverkort het recht van de besturen van instellingen voor behoeftigen om over verzoeken om onderstand te beslissen. De wetgever vertrouwde hierbij op de 'zedelijke verantwoordelijkheid van het bestuur [...] dat bij die beschikking gehoorzaamheid aan de wet, de werkelijke toestand van den behoeftige, en de middelen bij een doelmatig beheer beschikbaar', in het oog moest houden.¹⁵ Toch werd de vrijheid van de armbesturen wel degelijk beperkt. Wanneer er onduidelijkheid bestond over het armbestuur waartoe de behoeftige zich kon wenden, kwam de ondersteuning zolang voor rekening van het burgerlijk armbestuur. Dit kon, wanneer duidelijk was welk armbestuur verantwoordelijk was voor de ondersteuning, de kosten van onderstand vervolgens verhalen op het betreffende armbestuur. Ook werd het beheer van deze instellingen en met name van hun vaak uitgebreide bezittingen aan stringente regels onderworpen. Het wetsvoorstel ging hierin zelfs zover dat de bestuurders als zij verzuimden de middelen van de door hen beheerde instelling volgens de wettelijke voorschriften te beleggen, hiervoor hoofdelijk aansprakelijk gesteld konden worden. Deze vergaande bezorgdheid voor bezittingen en inkomsten van de liefdadige instellingen werd ingegeven door de opvatting dat deze konden worden beschouwd als 'goed der armen, die zelve niet voor de handhaving van het rigtige beheer daarvan kunnen zorgen.' De zorg voor dit 'goed der armen' werd door Thorbecke gezien als een grondwettelijke plicht van de regering.¹⁶ Hoewel in het wetsvoorstel dus het recht op onderstand expliciet werd ontkend, gaf de wetgever met deze redenering toch aanleiding voor de veronderstelling dat de armen een soort collectief recht op de eigendommen van de talrijke particuliere liefdadigheidsinstellingen konden doen gelden. Deze stelling oogste dan ook, naast de beperkingen op het beheer van de liefdadige instellingen en de inbreuk op de zelfstandigheid van de particuliere instellingen in het algemeen, de meest felle kritiek.

'Een directe aanranding van het eigendomsrecht'

Het wetsontwerp van Thorbecke stuitte in de commissie van de Tweede Kamer waar het werd besproken, direct op sterke tegenstand. Vele kamerleden zagen in het voorstel 'den Napoleontischen centralisatie-geest of wel het stelsel van het alvermogen van den Staat te zeer gehuldigd.'¹⁷ Met name de door Thorbecke beoogde rol voor de overheid op een terrein waar het particulier initiatief altijd dominant was geweest, riep dit schrikbeeld op. 'En waarom

zou men niet', zo vroegen de kamerleden zich af, 'bij deze gewichtige maatschappelijke aangelegenheid, even als bij zoo vele andere, het *laissez faire* kunnen doen gelden?' Een te grote staatsbemoeienis zou immers onvermijdelijk ten koste gaan van de particuliere liefdadigheid die, zo memoreerden de kamerleden, nog bij de grondwetswijziging van 1848 was omschreven als 'eene der schoonste deugden van het Nederlandsche volk'. Als hoofdbezwaar tegen het wetsvoorstel gold daarom dat 'al de instellingen van weldadigheid op ééne lijn geplaatst en evenzeer onder het Staatsarmbestuur betrokken' zouden worden.¹⁸ Dat ook de traditionele door christelijke instellingen gedragen liefdadigheid onder dit toezicht zou komen te vallen, riep met name aan antirevolutionaire zijde scherpe kritiek op. De sterk tegen het liberalisme gekante antirevolutionaire voorman G. Groen van Prinsterer zag in de door Thorbecke beoogde beperking van de kerkelijke liefdadigheid een bedreiging van de godsdienstige belangen van het land waar 'de kerk de natie, en de natie de kerk' was. Hij wees de 'charité légale' dan ook principieel en onophoudelijk van de hand.¹⁹ Met name de beschouwingen over het 'goed der armen' in de Memorie van Toelichting hadden op de door Groen van Prinsterer aangevoerde kamerleden een 'pijnlijke indruk' gemaakt. Deze werden gezien als een flagrante aantasting van het eigendomsrecht van de liefdadige instellingen. Deze gedachte zou grond kunnen geven aan een 'ineensmelting van armenfondsen van onderscheiden aard en oorsprong', waaraan deze kamerleden zelfs in de verste verte niet wilden denken.²⁰

Het is begrijpelijk dat ook van de zijde van de particuliere instellingen zelf, waarvan er velen al eeuwenlang een zeer grote zelfstandigheid genoten en zeer gehecht waren aan hun onafhankelijkheid, fel tegen dit voorstel werd geageerd. In mei 1852 waren bij de Tweede Kamer al 831 petitieën ontvangen van particuliere instellingen. De voorgestelde regeling, die werd gezien als een vileine poging om de christelijke liefdadigheid om zeep te brengen, werd ongrondwettig, ondoelmatig en volstrekt strijdig met alle kerkelijke rechten genoemd.²¹ Zo gaf onder anderen de Utrechtse advocaat mr. F.H.C. Drieling, die ook al scherp van leer was getrokken tegen de grondwet van 1848, uiting aan zijn ongenoegen.²² Deze actieve bestrijder van het thorbeckiaanse stelsel behoorde tot het regentencollege dat het niet onbemiddelde en geheel van de overheid onafhankelijke Gereformeerd Burgerweeshuis in Utrecht bestuurde. De regenten van dit weeshuis hadden zich al ten tijde van de Franse overheersing met hand en tand verzet tegen elke inbreuk van het bewind op de zelfstandigheid van het weeshuis die naar hun overtuiging terugging op de stichtingsbrief uit 1491. Ook de pogingen van de regering van koning Willem I informatie in te winnen over het door hen beheerde kapitaal van het weeshuis, stuitte op het resolute standpunt van de regenten dat het weeshuis moest worden beschouwd 'als een groot particulier huisgezin, hetwelk zijn schot en lot betaald.'²³ Het door Thorbecke ingediende voorstel ging tot grote ontzetting van de regenten in de beperking van hun bestuurlijke zelfstandigheid verder dan enige voorgaande poging.

Om de dreiging die hiervan uitging te bezweren, schreef regent Drieling een brochure waarin hij ernstige kritiek uitte op dit wetsontwerp. Hij betoogde dat de overheid zich naar de letter van de Grondwet hoogstens met de regeling

van het armbestuur mocht bezighouden en de daadwerkelijke armenzorg altijd aan kerkelijke en particuliere organisaties diende over te laten. 'Veel ouden, ziekelijken, weduwen en wezen, buiten staat om voor zichzelf te zorgen, zullen wel altijd de hulp van de anderen behoeven', zo vreesde Drieling. In deze zorg diende evenwel niet door de staat maar door 'Christelijke weldadigheid' te worden voorzien.²⁴ Deze vorm van liefdadigheid kon nooit overbodig gemaakt worden, zoals Thorbecke meende, maar moest juist zo groot mogelijke vrijheid en ondersteuning krijgen. De sterk tegen overheidsbemoeienis gekante regent beschouwde de gedachte dat de overheid zich met geweld toegang tot de boeken van liefdadige instellingen zou kunnen verschaffen als 'een directe aanranding van het eigendomsrecht' en ontwaarde in andere artikelen van het wetsontwerp zelfs aspecten van 'een stelsel dat de socialisten nog niet eens gedroomd hebben'.²⁵ De ontsteltenis van de Utrechtse regent werd gedeeld door besturen van vele andere instellingen die de particuliere en kerkelijke liefdadigheid verdedigden tegen dit Thorbeckiaanse onheil.

Uiteindelijk was de storm van protesten zo hevig dat Thorbecke zich genoodzaakt zag zijn voorstel, zonder dat dit zelfs in de Tweede Kamer in beraadslaging was gebracht, voorlopig weer in te trekken. In februari 1853 zou hij echter opnieuw een vrijwel ongewijzigde versie van het omstreden wetsontwerp bij de Kamer indienen. Nogmaals stelde hij nadrukkelijk dat het toezicht door de overheid op de kerkelijke armbesturen door wetgeving verzekerd moest worden. Hij zag hierin geen inbreuk op de vrijheid van de kerkelijke liefdadigheid, omdat hij de kerk slechts beschouwde als 'eene vereeniging in den Staat.' Daarom, zo stelde hij, trad door deze wetgeving 'de publieke armenzorg in bondgenootschap met die der kerkelijke en andere bijzondere verenigingen'.²⁶ Nog voordat het tot een definitieve krachtmeting over dit voorstel voor een armenwet kon komen, vond de weerstand tegen het bestel van 1848 echter een andere uitlaatklep.

In de nieuwe grondwet was vastgelegd dat de katholieke kerk, die in Nederland sedert de reformatie een ondergeschikte positie had ingenomen, zich vrij zou kunnen organiseren. Toen de Heilige Stoel echter in 1853 aankondigde dat de bisschoppelijke hiërarchie hersteld zou worden, bleek dat niet iedereen zich voetstoots neer wilde leggen bij deze consequentie van de grondwettelijke vrijheden. Binnen korte tijd werd de zo kalme protestantse natie overspoeld door een golf van ongekend scherpe protesten en emotionele woedeuitbarstingen. Vooral het conservatieve en door en door protestantse Utrecht toonde zich diep gekrenkt door het pauselijke besluit om uitgerekend hier de aartsbisschoppelijke zetel te vestigen. Utrecht werd het landelijk hoofdkwartier van een evenzeer anti-liberale als anti-katholieke 'Aprilbeweging'. Opnieuw bevond de Utrechtenaar Drieling zich als aanvoerder van de conservatieve en fel anti-katholieke vereniging 'Koning en Vaderland' onder de bestrijders van Thorbecke. Een in Utrecht opgestelde petitie vergaarde het zeker voor die dagen indrukwekkende aantal van tweehonderdduizend handtekeningen uit heel protestants Nederland. De antipapistische agitatie bleef echter niet alleen tot pamfletten en petitionnementen beperkt en kreeg een hoogst bedenkelijke en agressieve toonzetting. In strijdliederen, annonces en schotschriften werd de roomse geestelijkheid in hysterische bewoordingen

afgeschilderd als de 'antichrist' die het land aan een bloedig regime met brandstapels, inquisitie en geloofsvervolging wilde onderwerpen. In Amsterdam werden op de markt harlekijns met een mijter aangeprezen als 'een bisschop voor één cent; hij kan ook hangen'. Katholieke geestelijken werden op straat uitgescholden en zelfs gemolesteerd. Ook werden katholieke arbeiders en dienstmeisjes ontslagen en katholieke leveranciers afgedankt.²⁷

De beroering werd niet alleen ingegeven door reeds jarenlang sluimerende anti-katholieke gevoelens. Veeleer vormde de Aprilbeweging een door de conservatieve aristocratie en notabelen gedragen uiting van onvrede en onbehagen over het legalistische regeringsstelsel waarmee Thorbecke 'het denkbeeld van eene Protestantsche natie' had willen vervangen door 'het besef eener Nederlandsche natie' waarin alle staatsburgers principieel gelijk zouden zijn.²⁸ Uit de mate waarin de agitatie zich ook onder bredere lagen van de bevolking had verbreid, bleek dat het in 1848 praktisch van de ene dag op de andere ingevoerde politieke systeem veel te ver vooruit liep op de nog door geloofsovertuiging en standsbesef beheerste politieke cultuur.²⁹ Nadat ook de koning in het openbaar afstand had genomen van de visie van zijn kabinet, restte Thorbecke niets anders dan aftreden. Het ministerie werd opgevolgd door de gematigde en apaiserende regering van de Amsterdamse aristocraat F.A. van Hall. Na het aftreden van Thorbecke was de druk van de ketel, en kon de aangekondigde komst van de katholieke bisschoppen haast onopgemerkt doorgang vinden. Niet de geloofskwestie, maar de achterliggende staatsrechtelijke ambities hadden Thorbecke ten val gebracht. Het ministerie van deze 'hooghartige man' was gevallen omdat, zoals Drieling vaststelde, 'het Regerings-beginselen zocht in te voeren in strijd met onzen landaard en met onze geschiedenis'.³⁰

De Armenwet van 1854

Veel belangrijker dan het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie waren de feitelijke gevolgen van deze kentering van het politieke tij. Zo zou ook de op de grondwet van 1848 gebaseerde wetgeving met betrekking tot de armenzorg een veel minder ingrijpend karakter dragen dan Thorbecke zich voorgesteld had. Eind 1853 diende de anti-thorbeckiaanse minister jhr. G.C.J. van Reenen een ontwerp in voor een Wet ter regeling van het Armbestuur, dat de sporen van deze koerswijziging duidelijk droeg. Uitgangspunt van het in dit wetsontwerp ontworpen stelsel van armenverzorging was dat het particulier initiatief de voornaamste plaats zou blijven innemen bij de zorg voor de behoeftigen in de samenleving. Alleen daar waar kerkelijke en particuliere instellingen niet in staat waren voldoende steun te verlenen, zouden overheidsinstellingen die taak moeten overnemen. In eerste instantie bleef deze zorg op de weg liggen van liefdadige instellingen als de diakonale armbesturen en het door regent Drieling in bescherming genomen Gereformeerd Burgerweeshuis in Utrecht. De overheid zou slechts in tweede instantie, subsidiair, optreden. Dit 'subsidiariteitsbeginsel' zou tot ver in de twintigste eeuw van kracht blijven.

In de Memorie van Toelichting stelde de minister vast dat het meest belangrijke vraagstuk bij deze kwestie was geweest 'of en in hoe ver de be-

palingen der wet van toepassing moeten zijn op de kerkelijke en bijzondere instellingen van weldadigheid'. De regering erkende nu dat vroegere wetsontwerpen hierin veel te ver waren gegaan. Terwijl Thorbecke met name de in zijn ogen geringe doeltreffendheid van de kerkelijke bedeling had aangegepen om een grotere overheidsgreep te verdedigen, stelde Van Reenen nu vast dat denkbeelden over 'de meerdere of mindere doelmatigheid' van de kerkelijke bedeling, allermint 'den Staat de bevoegdheid geven, de taak der Kerk over te nemen, of haar te noodzaken hare inzichten aan de zijne ten offer te brengen'.³¹ Dit vloede naar zijn mening logisch voort uit de scheiding tussen kerk en staat die eveneens in de grondwet van 1848 was vastgelegd.

Het verzamelen en uitdelen van giften die op basis van godsdienstige liefdadigheid bijeen werden gebracht en de inrichting van de instellingen die zich hiermee belastten, werd nu tot het terrein van de kerk gerekend. Een overweging van de minister hierbij was, dat de vrijwillige giften waarvan de kerkelijke, en dus ook de particuliere, instellingen afhankelijk waren, rijker zouden vloeien als deze instellingen volledig vrij waren in de besteding ervan. De overheid had er daarom baat bij de kerkelijke en bijzondere instellingen van liefdadigheid niet te beperken, maar hun juist ruim baan te geven. Deze werden slechts verplicht tot opgave van hun reglementen en hun inkomsten en uitgaven. Voorts werden deze instellingen ter voorkoming van dubbele bedeling verplicht desgevraagd mee te delen of iemand van hen bedeling genoot. Afgezien van deze registratieplicht verkregen de kerkelijke en particuliere instellingen evenwel volledige vrijheid van beheer. Dit was, aldus Van Reenen tijdens de Algemene Beschouwingen in de Tweede Kamer, niet alleen een recht van deze instellingen, maar bovendien 'een vereischte [...] voor haar bestaan en voor het voldoen aan hare roeping'.³² Elk toezicht van overheidswege op het beheer en de besteding van de middelen van deze instellingen, die onverminderd aanspraak konden blijven maken op subsidies van overheidswege, bleef daarom achterwege. Het wetsontwerp regelde uitsluitend de inrichting en het beheer van de burgerlijke en algemene instellingen van weldadigheid.³³

Toch ging dit Groen van Prinsterer en zijn aanhangers nog veel te ver. De overheid gaf naar hun mening nog steeds een 'ongepaste opdracht' aan de kerkelijke instellingen en de opvatting dat de regering aan de armen brood of werk zou verschaffen, werd gezien als een 'verderfelijke socialistische eis'. De antirevolutionair zag hierin nog steeds een streven naar 'toepassing van een eigen stelsel van het Gouvernement'. Op de achtergrond leefde daarin nog steeds het in zijn visie aan de 'charité légale' ten grondslag liggende idee voort dat de behoeftige in uiterste nood een recht op onderstand van de staat heeft. Hij riep daarom opnieuw op tot volledige 'uitroeiing van de charité légale'. Want, zo hield hij de minister voor, 'elke kiem van dit verkeerde, van dit volgens ons heillooze beginsel, moet uit deze wet worden gerukt, ook het minste, ook het geringste hiervan zou voor ons zijn de doode vlieg, die de apothekers zalve, dat is in dit geval: het wetsontwerp, bederft'. Groen baseerde zich hierbij op de vergaande opvattingen van de Schotse predikant Chalmers, die stelde dat niemand tegenover de staat het recht heeft om te leven enkel omdat hij bestaat.³⁴

Dit hardvochtige principe werd onmiddellijk aangevochten door zijn liberale tegenstrever Thorbecke, die daartegenover stelde dat een beschaafde staat wel degelijk verplicht is zoveel mogelijk te zorgen dat zijn burgers niet van gebrek omkomen. Godsdienstige en algemene naastenliefde sloten volgens Thorbecke nog niet de verplichting van de staat tot hulpverlening aan behoeftigen uit. Dit debat wierp opnieuw een opmerkelijk licht op de visie van de liberale staatsman op de taak van de overheid ten aanzien van de armenverzorging. De staat was naar zijn mening wel degelijk bevoegd in te grijpen in de verhouding tussen arm en rijk. 'Regels te stellen', zo vervolgde hij, 'naar welke eene billijke verdeling van vermogen zou kunnen plaatsvinden, is ten allen tijde eene voorname taak van den wetgever geweest. De Staat, die zich om het lijden eener talrijke klasse zijner leden, buiten magte om zich het noodige onderhoud te verschaffen, niet bekreunde, zou, mijns inziens, in zijne roeping tekort schieten en de gevolgen weldra ondervinden'.³⁵

Vanuit dit naar liberale maatstaven toch wel opzienbarende standpunt ontwikkelde Thorbecke zijn kritiek op het wetsontwerp van Van Reenen. Zijn hoofdbezwaar tegen dit ontwerp was dat de regering afstand deed van elk toezicht op kerkelijke of bijzondere armbesturen, maar tegelijkertijd de 'publieke gelden' in handen van deze particuliere instellingen liet om ze naar eigen inzicht te besteden. Daarmee verzaakte de wetgever zijn plicht om een 'werkzaam toezigt over de verschillende organen der armenverzorging te vestigen; een toezigt dat hunne harmonie en samenwerking, met eerbiediging van elks behoorlijke vrijheid, geen centralisatie, moet bevorderen.' Het gevolg hiervan zou zijn dat de staat, door enerzijds de burgerlijke armbesturen te laten voortbestaan en anderzijds geen regels te stellen voor de particuliere armenzorg, 'met den last der armenverzorging, naar kerkelijke willekeur, zal worden overladen'. Ten slotte wees Thorbecke erop dat het naar zijn overtuiging tot de taak van de wetgever behoorde 'het rigtig beheer van de goederen tot armenverzorging bestemd, te verzekeren'. Dat hiervan in een wetsvoorstel dat zich zo terughoudend opstelde ten aanzien van de particuliere armenzorg geen sprake kon zijn, lag voor de hand.³⁶

De diepgaande bezwaren die vanuit zowel de antirevolutionaire als de liberale hoek tegen het wetsvoorstel te berde werden gebracht, noopten de kamer tot een grondige behandeling waarbij artikel voor artikel in stemming werd gebracht. Tijdens de kamerbesprekingen, die bijna twee volle weken besloegen, voerde Thorbecke als aanvoerder van de liberale kamerleden regelmatig het woord om zijn visie op de armenzorg toe te lichten. Uit zijn bespiegelingen kwam een groot besef van de verantwoordelijkheid van de staat ten aanzien van de behoeftigen naar voren. Tegelijkertijd sprak hieruit een moderne visie op dit vraagstuk waarbij armoede werd gezien als een gevolg van de veranderende produktiewijze. Net als zijn tijdgenoot Karl Marx zag de liberale voorman in dat het in de eerste plaats de veranderende verhouding tussen kapitaal en arbeid was die de belangrijkste oorzaak van de wijd verbreide armoede vormde. 'In de hedendaagsche maatschappij', zo schetste hij dit proces, 'waar, bij de nieuwe vormen, snelle afwisseling, plotselinge sprongen en gestadige proefnemingen der nijverheid, de betrekking tusschen kapitaal en arbeid grootelijks is veranderd, het kapitaal heerscht, ontelbare kleine bedrijven zich in groote ondernemingen oplossen en het

... de vraag en het aanbod van handenarbeid is verbroken doet zich steeds een *overvloed* van werkzoekende arbeiders voor, en is hun lot gedurig in hooge mate bekommerend. De toestand ook van hen die voor het oogenblik bezigheid hebben, grenst steeds aan armoede om bij de minste crisis in volslagene ellende over te gaan.' Een verkeerde behandeling van deze 'in de maatschappelijke huishouding diep ingrijpende kwaal' zou niet alleen voor de staat en voor de welvaart, maar ook 'voor de zedelijkheid, voor de zelfstandigheid en het gevoel van menselijke waarde van den talrijksten stand zijner burgers, de treurigste gevolgen' hebben. De traditionele 'ongeregelde, toevallige, willekeurige liefdadigheid' was in deze situatie eerder een aanmoediging tot armoede. Daarom was het de verantwoordelijkheid van de staat om in deze situatie 'het welzijn, de ontwikkeling en de beschaving' van de arbeidende stand te behartigen. Nooit zou de overheid deze taak uit handen mogen geven door publieke middelen zondermeer ter beschikking te stellen aan de particuliere liefdadigheid.³⁷ Dat Thorbecke zich naar aanleiding van zijn opmerkingen over de taak van de wetgever ten aanzien van de verdeling van vermogen zelfs moest verdedigen tegen de 'verdenking van communisme', geeft wel aan hoe ver zijn denkbeelden afstonden van de heersende opinies in de toenmalige Tweede Kamer.³⁸

Ondanks de diepgaande meningsverschillen werd de Armenwet in mei 1854 vrijwel ongewijzigd met 37 tegen 27 stemmen aangenomen. Onder de tegenstemmers bevonden zich zowel Thorbecke als zijn tegenstander Groen van Prinsterer.³⁹ De regenten van het Utrechtse burgerweeshuis konden evenals de bestuurders van de honderden andere kerkelijke en particuliere instellingen van weldadigheid, tevreden zijn. Hun bestuurlijke positie was niet alleen volledig onaangetaast, de maatschappelijke taak die zij vervulden, was bovendien expliciet door de wetgever bekrachtigd en aangemoedigd. De pogingen die de overheid in de eerste helft van de negentiende eeuw had ondernomen om zich intensief met de armenzorg te bemoeien, kwamen hiermee tot een einde. Hoewel, zoals Thorbecke had voorspeld, de overheidssubsidies voor deze liefdadige instellingen in de loop van de negentiende eeuw aanzienlijk zouden toenemen, was van een principiële concurrentie tussen overheid en particulier initiatief geen sprake meer.

Het door Thorbecke ontworpen voorstel voor een wet op het armbestuur en de door hem ontwikkelde denkbeelden met betrekking tot de rol van de staat op het terrein van de armenzorg, staan op gespannen voet met de liberale beginselen van burgerlijke vrijheid en vrijhandel. De oorsprong van Thorbeckes opvattingen over de taak van de staat in de zorg voor armen en behoeftigen moet dan ook worden teruggevoerd op zijn aan de Duitse Romantiek ontleende organologische maatschappijvisie. Thorbecke was sterk beïnvloed door deze ook in het Duitse liberalisme uit de *Vormärz* veel voorkomende denkbeelden. Hierin vormde de samenleving één geheel van elkaar in evenwicht houdende organen met aan de top een gecentraliseerd, rationeel staatswezen.⁴⁰ De invloed hiervan is ook in Thorbeckes ontwerpwet op het Armbestuur en zijn scherpe aanvallen op het door zijn opvolger gepresenteerde alternatief, terug te vinden. Zijn wetsontwerp beoogde in de eerste plaats de gehele armenzorg onder het toezicht van de centrale overheid

te stellen. Thorbeckes kritiek op het wetsvoorstel van Van Reenen was niet alleen gebaseerd op het loslaten van dit principe. Hij wierp de regering hierbij ook voor de voeten dat zij de mogelijkheid uit handen gaf om in te grijpen daar waar het evenwicht tussen kapitaal en arbeid was verstoord.

In het romantisch-doctrinair liberalisme van Thorbecke had de staat, zoals hij in zijn 'Narede' in 1869 uiteenzette, de taak voorwaarden te scheppen voor de ontwikkeling van zelfstandige kracht in provincie, gemeente, vereniging en individu. Daarbij richtte de staat zich in de eerste plaats op het beginsel van onthouding. Pas wanneer dit tekort schoot mocht de staat, zoals dit ook in Thorbeckes voorstel voor een wet op het armbestuur werd vastgelegd, interveniëren. Daarmee staat Thorbecke dicht bij de eveneens op een natuurlijke orde gebaseerde theorieën van Adam Smith. Deze vader van de klassieke economie en grondlegger van het liberale denken kende de staat eveneens belangrijke taken toe die de economie positief konden beïnvloeden.

Anders dan hedendaagse liberale politici het soms doen voorkomen, bleek het takenpakket van de overheid onder de negentiende-eeuwse liberale voormannen allerm minst vastomlijnd en werd het 'laissez faire' door hen in veel opzichten gerelativeerd. De politieke erfgenamen van Thorbecke gingen voort met het aftasten van de grenzen van het overheidsingrijpen. Onder invloed van de Duitse katheder-socialisten bepleitten de meest radicalen onder hen verstrekkende bemoeienis van de overheid met de sociale en economische verhoudingen. Het terrein van de armenzorg, waarover rond het midden van de negentiende eeuw zo'n verbeterde discussie was gevoerd, bleef hierbij echter lange tijd buiten beschouwing. De zorg voor de zwakken en behoeftigen in de samenleving bleef primair de taak van liefdadige instellingen die steunden op vrijwillige financiële bijdragen. De door godsdienstige en charitatieve motieven bepaalde visie op de armenzorg zou aldus blijven overheersen en het in de wet op het armbestuur vastgelegde subsidiariteitsbeginsel bepaalde tot ver in de twintigste eeuw het karakter van de sociale hulpverlening.

Noten

¹ Zie h. ... de Beus, 'Oorsprong en wederkeer van de liberalen', in: J.A.A. van Doorn en J.G. de Beus, *De interventiestaat* (Meppel/Amsterdam 1984), pp. 88-113.

² P.B.A. Melief, *De strijd om de armenzorg in Nederland, 1795-1854* (Groningen 1955), pp. 215-216.

³ De activiteiten van deze maatschappij worden ondermeer beschreven door J.D. Dorgelo, *De koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid, 1818-1859* (Wageningen 1964).

⁴ Melief, pp. 187-188.

⁵ A.C.J. de Vrankrijker, *Een groeiende gedachte. De ontwikkeling der mening over de sociale kwestie in Nederland in de 19e eeuw* (Assen 1959), pp. 65-67.

⁶ Van het bedrag van 4.207.458,- dat in 1849 door alle armbesturen gezamenlijk werd verdeeld, werd 2.868.260,- verstrekt door gesubsidieerde diakonissen en burgerlijke armbesturen of combinaties daarvan. Gegevens ontleend aan *Handelingen der Staten-Generaal*, zitting 1851-1852, XXII, Ontwerp van Wet op het Armbestuur, Memorie van Toelichting, no. 3, pp. 3-4.

⁷ Aangehaald in W. Verkade, *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolph Thorbecke* (Arnhem 1935), p. 255.

⁸ Geciteerd in P.B.A. Melief, p. 192.

⁹ *Handelingen*, zitting 1851-1852, xxii, Ontwerp van Wet op het Armbestuur, Memorie van Toelichting, no. 3, p. 1.

¹⁰ *Handelingen*, Ontwerp van Wet op het armbestuur, no. 2, 1 oktober 1851, art. 17.

¹¹ *Idem*, art. 16 tot en met 24.

¹² *Idem*, art. 12.

¹³ *Handelingen*, Ontwerp van Wet op het Armbestuur, Memorie van Toelichting, no. 3, pp. 1-3.

¹⁴ Voor een beschrijving van de verwickelingen rond dit wetsontwerp zie onder meer: H. Smisjaer, *Overzicht van het Nederlandsche armwezen* (Haarlem 1901), pp. 13-14; Melief, pp. 188-190; J.C. Boogman, *Rondom 1848* (Bussum 1978), pp. 107-108; L.F. van Loo, 'Den arme gegeven'. *Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965* (Amsterdam 1981), pp. 28-34.

¹⁵ *Handelingen*, Ontwerp van Wet op het Armbestuur, Memorie van Toelichting, no. 3, p. 2.

¹⁶ *Idem*, p. 1. Zie ook de door Melief aangehaalde correspondentie met Van Nierop waarin Thorbecke de armenfondsen omschreef als 'goed der armen' dat 'geen eigendom der kerkelijke gemeente, veelmin der Diakonie' was, maar door hen ten behoeve van de armen werd beheerd volgens de reglementen. Deze reglementen moesten hoognodig aan 'de heerschappij eener algemene wet' worden onderworpen, zodat zij overeenkomstig hun bestemming en de 'burgerlijke regels der armenzorg' werden beheerd. Melief, pp. 190-191.

¹⁷ *Handelingen*, Ontwerp van wet op het armbestuur, Voorlopig Verslag, no. 4, 7 sep. 1852, p. 1.

¹⁸ *Idem*, pp. 1-9.

¹⁹ Melief, p. 191; Boogman, p. 108.

²⁰ *Handelingen*, Ontwerp van Wet op het Armbestuur, Voorlopig verslag, no. 4, p. 4; Melief, p. 199.

²¹ P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* (Leiden 1926), pp. 413 e.v.; Boogman, pp. 107-108.

²² F.H.C. Drieling, *Korte opmerkingen over de ontwerpen van wet betreffende de herziening der Grondwet* (Utrecht 1848).

²³ Gemeentearchief Utrecht, Archief Gereformeerd Burgerweeshuis, inv. nr. 66, Stukken betreffende de door de regering gevorderde opgaven over de staat van het weeshuis en de daaraan verbonden school, 1810-1825, 1819.

²⁴ F.H.C. Drieling, *Eenige bedenkingen over het ontwerp van wet op het armbestuur* (Utrecht 1851), p. 14.

²⁵ *Idem*, p. 19, p. 30.

²⁶ Melief, pp. 200-201.

²⁷ Boogman, pp. 123-133; E.H. Kossmann, *De Lage Landen. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam/Brussel 1976), pp. 200-203; L.J. Rogier, 'Schrikbeeld van een staatsgreep in 1853' in: Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, nieuwe reeks, 22/6 (1959), pp. 203-247.

²⁸ Boogman, pp. 123-124.

²⁹ H. Righart, *Politieke cultuur: een omgevingsverkenning* (Utrecht 1989), pp. 20-21.

³⁰ F.H.C. Drieling, *Protestanten van Nederland!* (Utrecht 1853).

³¹ *Handelingen*, zitting 1853-1854, Memorie van Toelichting bij het Ontwerp van wet tot regeling van het armbestuur, 3 december 1853, 195.

³² *Handelingen*, zitting 11 mei 1854, supplementblad, 808.5.

³³ *Handelingen*, Ontwerp van wet tot regeling van het armbestuur, 3 dec. 1853, bijlagen, pp. 191-195.

³⁴ *Handelingen*, zitting 12 mei 1854, pp. 809-810.

³⁵ *Handelingen*, zitting 12 mei 1854, p. 812.

³⁶ *Idem*, p. 813.

³⁷ *Handelingen*, zitting 22 mei 1854, pp. 915-916.

³⁸ *Handelingen*, zitting 12 mei 1854, p. 823.

³⁹ *Handelingen*, zitting 23 mei 1854, p. 938.

⁴⁰ H.W. von der Dunk, *Conservatisme* (Bussum 1976), pp. 98-99. 41. De Beus, pp. 96-97; J. Viner, 'Adam Smith and laissez faire', *The long view and the short* (Glencoe, Ill. 1927).

'Naar wijder horizon'

De Nederlandsche beweging voor Eenheid door Democratie, de crisis van de Westerse cultuur en het verlangen naar een Nieuwe Gemeenschap, 1935-1940

G.M.J. ROVERS

Hoewel de geschiedschrijving van de Nederlandse samenleving in het interbellum lang niet volledig is en er nog tal van hiaten bestaan op politiek en cultureel gebied, lijken de vaderlandse historici het er inmiddels wel over eens te zijn dat het karakter van die samenleving, ondanks de economische, de politieke en culturele crisis van de jaren dertig, gekenmerkt werd door een in alle opzichten behoudende gezindheid en een grote politieke en maatschappelijke stabiliteit. Over de oorzaken van dit klimaat bestaat evenwel minder overeenstemming, ofschoon het verschijnsel verzuiling bij de meeste verklaringen een centrale plaats inneemt. 'Een conservatief land', noemt L. de Jong het interbellaire Nederland in zijn *Voorspel*, en hoewel hij deze typering niet verder uitwerkt, lijkt het belangrijkste er wel mee gezegd.¹ Het conservatisme, waarvan De Jong spreekt, ontleende zijn kracht aan de synthese van christelijke en liberale politiek, die in dit tijdvak overheerste en waarvan minister-president Colijn de personificatie was. De confessionelen onderschreven de liberale economische beginselen en braken in zekere zin met Abraham Kuypers antithese-principe, terwijl de liberalen vanuit hun fervente anti-communisme dichter bij de christelijke cultuur kwamen te staan dan lange tijd het geval was geweest. Het isolement van de derde grote politieke stroming, de sociaal-democratie, bond liberalen en confessionelen hechter aaneen dan men op grond van hun respectieve politieke gedachtengoed zou verwachten.

De Leidse emeritus-hoogleraar I. Schöffers heeft in zijn vaderlands-historische artikelen menigmaal de nadruk gelegd op de gemeenschappelijke burgerlijk-democratische mentaliteit die in het vooroorlogse Nederland tot uitdrukking kwam in alle bevolkingsgroepen, confessies en politieke overtuigingen. Deze mentaliteit was in Schöffers optiek gegroeid uit de betreffende ongestoorde ontwikkeling die de Nederlandse samenleving sinds eeuwen doormaakte.² Ook de Amsterdamse historicus J.C.H. Blom heeft, ter verklaring van het vooroorlogse conservatisme, gewezen op het uitgesproken burgerlijke karakter van de Nederlandse samenleving: een cultuurpatroon van onderling samenhangende normen en waarden dat in hoge mate werd bepaald door de negentiende eeuwse burgerij en werd gekenmerkt door kapitalistische produktiemethodes, een parlementaire democratie, een – ondanks alle nadruk op orde en gezag – grote tolerantie, een nationaal gevoel en een geheel van strikte fatsoensnormen en gedragsregels.³ Eigenschappen